10.2/6 642.

13 febrero 1957

"DON AMADEU HURTADO, UN LIBERAL EUROPEU"

Senyores i senjors:

Ocupar aquesta tribuna, i ocuparla aquesta nit, constitueix per a mi un doble atreviment, perque es tracta de parlar d'un home que fou gloria de la tribuna catalana, i perque jo he de fer-ho amb la pobra paraula meu ~~eloqüencia~~ ~~alacant~~.

Pero el meu atreviment troba excusa -voldría que també perdó- en el fet de que es tracta per a mi de fer un acte de devoció. I la devoció es conforma amb els més humils mitjans d'expressió.

Acte de devoció per un home extraordinari que en vida va influir amb el seu lucid pensament sobre el seu temps i a qui recordem en la seva mort com a prova de que l'obra seva no s'ha perdut.

Sobre mi va influir profondament don Amadeu Hurtado. De segur no soc jo el unic entre els que estem aci reunits que va sentir la seva influencia intelectual i moral. I en el record dels homes que han contribuit a formarnos espiritualment hi ha el fet de la seva supervivencia, de la seva perduració com un intim anhel de la nostra propia vida. I això explica la meva intervenció en aquest acte de devoció.

Es clar que seria per a mi un altre atreviment -i aquest imperdonable- intentar fer un estudi complert, total, de la variada i fortisima personalitat de don Amadeu Hurtado.

Obriré aci un parentesis, per a donar una explicación: ¿Per qué a una figura ja histórica continuem donantli el tratament de "don" que apareix sempre inseparable del seu nom? Don Amadeu. Podria dir que per a mi aquest don significa la costum del respecte. Pero en aquestes tres lletres respectives es hi ha quelcom mes. Se li atribuien a don Amadeu com un reconeiximent de distinció. Don Amadeu ennoblia la democracia, donava un "cachet" intelectual a lo popular. No hi havia res plebei en ell. El don era un titol aristocratic

de cultura, de distinció espiritual, concedit graciosament per tots els qu'el tratavèn. I al evocar la seva figura històrica, jo no puc apartarla de la seva figura real, humana, a la qual tots li rendiem aquest tratament de respecte.

De home de tan forta personalitat no intentaré jo fer, repeteixo, un estudi total. Haré de reduirme a evocar uns records personals, uns moments de la vida del gran amic traspasat fa un any; a traçar unes ratlles imprecises en el dibuix de la seva figura, pero que serveixen per a formar en el meu pensament, sino en la meva expressió, la seva imatge viva i benvolguda.

Jo vaig coneixer personalment a don Amadeu Hurtado fa uns veinticinq anys a Paris. Pero avans, molt avans, jo conexia ja la seva vida i la seva obra, jo havia seguit ja la seva actuació pública. D'ell i d'altres illustres republicans catalans havia sentit jo parlar, desde els anys de la meva primera joventut dedicada a les lluites politiques en Alacant, a un gran amic meu mort en el exili: Alvar Botella, un republicá fervorós a qui sempre recordo amb emoció. Ell va fundar, amb el seu germá Joan, a principis del any 1912, el diari republicá d'Alacant El Luchador en el cual vaix iniciar jo la meva activitat periodistica. Botella tenia cinc o six anys mes que jo i en moltes coses era el meu orientador. Em parlava a voltes del moviment republicá catalá i en la seva conversa brotavèn, amb respecte, amb admiració, els noms dels grans republicans catalans: Carner, Sunyol, Lluhi, Coromines, Hurtado.. Feia pocs anys que s'havia apagat la flamerada de la Solidaritat Catalana en la cual van brillar amb foc propi els noms que acabo de citar. Havia mort ja don Nicolas Salmerón, pero en el republicanisme alicanti, d'una gran austeritat, perdurava el culte al que fou el president de la primera Republica espanyola. Salmeroniá era el doctor Rico, la figura venerable del republicanisme alicantí, el mestre de tots nosaltres, home admirable per el seu saber y les seves virtuts. En aquell ambient republicá en el que jo vaig viure els primers

anys del meu aprenentatge politic, era frequent citar l'exemple del republicanisme català recordar els seus homes mes destacats i confiar en ells. Vist desde Alacant, el republicanisme d'aquells homens era com una manifestació peculiar del nostre mateix sentiment liberal i republicá. Mes endavant arribaria jo a saber, per a explicar-me la atracció que aquell moviment exercia en nosaltres, com catalanisme i liberalisme es feien fins a esser tot un en el pensament i el sentiment de don Amadeu Hurtado. Pero lo cert es que, per a nosaltres, a Alacant, el republicanisme a Catalunya el representaven els homens d'els que hem parlat, encara que molts d'ells, apartats llavors de la politica, vivien consagrats exclusivament a les seves activitats profesionals.

Pot ser d'aci naix el meu sentiment d'amor a Catalunya, paralel al meu ideal republicá, i pot ser va ser aquesta la primera influencia, imprecisa encara que, desde lluny, va exercir sobre mi don Amadeo Hurtado, liberal catalá.

Vingueren després els anys de la primera guerra europea. Jo vivia ja a Valencia. Les lluites liberals en la nostra terra tenien llavors una expresió viva, actuant: la lluita a favor de Franca, a favor dels aliats. I en aquesta lluita un nom resonava a Barcelona al costat d'altres molts de grans francofils: el nom de don Amadeu Hurtado.

Desde la nostra Valencia veiem com el liberal catalá prenia als nostres ulls les proporcions del liberal europeu. Pero es dirá ¿que te que veure la guerra amb el liberalisme? Te tot que veure. Aquella guerra va esser ja la agressió de les forces del despotisme contra el concepte europeu i liberal, que es tot un. Com es tot un liberalisme catalá y liberalisme europeu. Lo catalá es una explicació de lo europeu. Lo catalá, lo valencia es la esencia viva d'una tradició mediterranea, greca, llatina, europea. Avui en diriem occidental, per la extensió del mon europeu a altres continents.

Aquell lliberalisme europeu agredit el 1914 estava fet de tolerancia, de sentiment civil, de curiositat de sapiguer, d'esperit internacional, el qual necesita sempre tenir profondes arrels en el propi poble. Es a dir, en aquest cas a Catalunya. Aixis quan jo parlo de don Amadeu Hurtado, liberal europeu, faig una referencia geografica i una referencia histórica. Senyalo un punt en la terra i un moment en el temps. Parlo, en fi, del mon d'ideals per el que es va combatre el 1914. Un dels ideals d'aquell mon era el que els homens del renaiximent catalá, del republicanisme valencié havien perseguit com a expresió de la seva solidaritat amb el liberalisme europeu, amb la nostra idea d'Europa.

Quan mes tard vaig jo coneixer personalment a don Amadeu Hurtado era els anys de la liquidació d'aquella guerra del 14. Dec la relació directa amb ell, tan valiosa per a mi, a un gran amic, Paco Madrid, que era el meu company a Paris desde el any 1923. Paco Madrid tenia la corresponsalia a França de "El Liberal" i "Heraldo de Madrid", periodics dels quals era orientador don Amadeu. Al tornar a Barcelona Paco Madrid em va proposar per a sustituirlo com a corresponsal dels esmentats diaris, i don Amadeu Hurtado accepté. Comenca llavors la meva relació epistolar amb don Amadeu. Com a orientador dels periodics estava ell atent al meu treball de corresponsal a Paris, i jo rebia frequentment cartes d'ell fent-me indicacions, sugerint-me temes, demanant aclaració de certs fets politics, examinant aspectes del moment internacional, fent la critica, sempre benevolent i carinyosa de les informacions y comentaris que enviava jo als periodics. Les seves cartes, escrites sempre a mí, amb aquella lletra seva petita, regular, plena de vida, sense cap correcció, com si la expressió del seu pensament fos en ell una cosa espontanea, natural, sense la mes petita vacilacio, eren un prodigi de claretat, de profunditat, de coneiximent de la situacio internacional i no mancaven a vegades de sentit profetic. Eren cartes minucioses, denses i clares, en les

que tot estava ben explicat i raonat, pero en les que no havia cap parar la sense sentit; estaven escrites en una prosa viva, directa, lluminosa. Durant molts anys les havia guardat jo com un tresor, fins que la guerra i el desterro em varem fer perdre tot el meu tresor ¡pobre tresor de papers escrits!

La situació internacional de aquelles anys de les cartes de don Amadeu Hurtado era d'un interés apassionant. Era el moment en que Europa estava entregada a l'obra d'organitzar la pau. Fet set o huit anys que havia acabat la guerra mondial. Era un moment creador, nervios, encara optimista. Hi habia a Espanya la dictadura paternal y grotesca d'En Primo de Rivera, pero altres pobles d'Europa, semblaven respirar nous aires de llibertat, es a dir, tornar al lliberalisme europeu. Eren politicament els anys del triomf del "Cartel des Gauches", de la formació del primer govern de Herriot a Franca, els anys del primer triomf electoral dels laboristes a Inglaterra y de les llistes civiques a Alemanya per a afirmar la República de Weimar. En la Societat de Nacions s'havia presentat als pobles del mon la esperanca de la pau en el Protocol de Ginebra. En la vella sala de la Reformació, , la veu de Briand prenía, al parlar de la pau, un accent emocionant. Mes tard, a Locarno, la politica de pau a Europa es feia llei en un tractat de mutua gurantia i a La Haya es revisava la situació economica d'Europa en la postguerra per a fer possible el seu restabliment. Anys d'esperances, frustrades temps despres per el neototalitarisme, pero qu'en aquelles moments, aquelles esperances, tenien una gran força de realitat y de futur. La organisació de la pau en el mon anava lligada a l'obra creadora del liberalisme europeu. Y en aquet moment jo vaig tenir el privilegi de poder escoltar i llegir la paraula y contar amb el consell i la orientacio magistral del gran liberal que era don Amadeu Hurtado. Recordo amb quina claretat, amb quina finor de percepció examinava ell la evolució de cada moment, els errors o els encerts dels politics europeus.

Obligat por el meu treball periodistic a viure en mig mateix dels problemes, asistint desde la tribuna d'informador a les grans conferencies interna-

cionals i estant prop dels protagonistes, dels fets politics importants, dels quals tenia que esser jo espectador directe, confesso que moltes vegades, jo no arribava a veure clar el fons d'una questió fins que rebia carta de don Amadeu Hurtado o parlaba amb ell en algun dels seus viatjes a Paris. La seva visió dels fets tenía sempre una agudeça, una penetracio, una lluminositat, una transparencia, que donaben claretat fins als detalls mes recondits i misteriosos. Eran com si fets i homes vingueren a quedar de pronto dins d'una llum mediterranea. La inteligencia de Hurtado tenia, amb efecte, una claretat que semblava refleixe del nostre cel i del nostre mar.

Recordo, per eixemple, amb quin encert em va senyalar els errorrs en que incurrien les esquerres franceses en una politica financiera que finalment els va portar a la baixa del franc i a la crisis de 1926. Desde el seu observatori del Passig de Gracia, don Amadeu no perdia detall del mon i amb molta frecuencia ens els descubria als que estavem mes a prop dels fets.

Aquell balcó del seu despatx de Barcelona ¡quina magnifica pantalla de televisió anticipada, oberta als fets presents y futurs del mon! I en aquella poltrona prop del balcó ¡quantes hores de lectura, de observacions, d'estudi, de meditació! Don Amadeu Hurtado especulant sobre fets e ideals, donava una gran força de realitat a les ilusions politiques. El que en altres es queda en divagació, en ell es feia creació. Pero el seu treball creador no apagava mai en els seus llavis el somriure comprensiu, ni en els seus ulls la espurna ironica.

La seva inteligencia era brillant i el seu pensament fluia sempre ordenat, metodic, clar. El seu joc mental era esencialment cartesia. Sabia veure nets, clars, els factors d'un problema i arribava naturalment a solucions i conclusions de la mateixa claretat y precisió. Podriem dir qu'ell era l'anticonfusió.

Recordo una anecdota que presenta la claretat mental de don Amadeu front al confusionisme i a la impovisasió, i demostra també la seva sagacitat politica. Era per el any 1926. Abd-el-Krim en el Marroc portaba de cap al dictador Primo de Rivera. L'alçament a la zona espanyola s'havia corregut a la zona francesa i el

i el govern de Painlave havia pres l'iniciativa de la colaboració militar franco espanyola per a acabar amb la sublevació. Don Amedeu Hurtado era partidari d'aquesta colaboració no sols per el fet concret del Marroc, sino per la influencia que ell esperaba que tendria el contacte dels militars francesos, servidors del poder civil amb els militars espanyols, aficionats al pronunciamiento (paraula espanyola que Espanya ha exportat a tot arreu pero conservant el privilegi de practicarla a casa).

Doncs bé en aquell moment en que el problema del Marroc, convertit de nou problema internacional, de colaboració franco espanyola estaba plantejat, aparegué a en els periodics espanyols una lletra de don Francisco Cambó dirigida al General Primo de Rivera, a qui tractaba de "querido amigo" i en la cual lletra senyalaba Cambó com a solució per al problema del Marroc la aplicació a aquel territori del regim de mandat establert com institució juridica internacional en el Estatut ginebrí. Com a mitjan o expedient perque Espanya es surtis del Marroc, el que, per cert, donaba satisfacció a la posició llavors abandonista del dictador espanyol. En Cambó proposava que la zona marroquí del protectorat espanyol quedés en regim de mandat sota la fiscalització de la Societat de Nacions. A don Amedeu Hurtado li va interesar la proposta, perque representava l'internacionalització d'un problema espanyol i en aquesta internatcionalitzaci veia ell una ajuda, un reforc per a el liberalisme espanyol. Pero al mateix temps comprenia que aquella solució no podría tenir realitat. El regim de mandat s'aplicava a les antigues colonies alemanes, que al acabar la guerra, no havien pasat simplement de domini a mans dels vencedors, sino que havien estan confiades a aquestos per a cuidar de la seva evolució i progrés, sota la vigilancia internacional. Pero el cas del Marroc era diferent. El protectorat espanyol está considerat per els altres paisos interesats com una mena de subarriendo i en cas d'abandon per part d'Espanya, en aquell moment, a l'aspiració francesa a ocuparlo, aspiració que no hauria de trovar, naturalment, el beneplacit d'Inglaterra, s'oposaria l'ambició colonial d'Italia, en plé

deliri imperial allavors, i també la de Alemanya, que demanava compensacions per les seves colonies perdudes. Vol dir que l'abandó del Maroc per part d'Espanya obriria una gran disputa entre els paisos europeus, una gran crisis internacional. El que Espanya cedia doncs no sería un territori, sino un conflicte, les consequences dramatiques del qual -això hu veia clar don Amadeu- recaurien sobre la mateixa Espanya. No comprenia como una persona tan inteligent como Cambó habia proposat una solució tan carregada de perills. Per aquells dies don Amadeu Hurtado vingué a Paris y el seu viatje va coincidir amb una reunió extraordinaria a la capital francesa del Consell de la Societat de Nacions. Entre les funcionaris d'aquesta que vingueren a Paris, per ~~el nostre~~ dit motiu figurava un distingit intelectual espanyol, amic nostre, que segons vaig sapiguer jo per casualitat, era el qui havia inspirat a En Cambó la fórmula de que hem parlat. ¿Com es això? -em va dir intrigat don Amadeu. Tendriem que parlar ~~en~~ amb el nostre amic per que ens expliqués com veu ell posible aquesta solució. Es reunirem una nit els tres a sopar i don Amadeu li va plantejar la questió amb preguntes molt clares i concretes. L'intelectual amic nostre vá donar una contestació brillant, pero confusa. Don Amadeu va anar apretant, apretant les preguntes fins el moment en que el nostre amic no sabia ja que dir devant aquella lógica implacable. Recordo que el autor de la fórmula camboniana va deixar de parlar del Maroc i va acabar parlantnos del genit espanyol, qu'ell comparava a un guitarriste, perque la guitarra es tota una orquesta, i el genit espanyol es integral, etc. El nostre interlocutor era -i es- un home espiritual, paradojic, i la seva conversació resultaba interesant i amenisima. Pero el que no va quedar demostrat era que el regim de mandat oferia solució al problema espanyol del Maroc. Quan aquella nit acompanyaba jo a don Amadeu al hotel ahon residia, sonreia ell recordant les seves preguntes y la contestació de la guitarra. "¿I com es que Cambó ha aceptat aquesta solució?", li vaig preguntar. "Això es una altra questió. Estic segur que Cambó no creu en ella. Pot ser ha vollgut dirigirse publicament a Primo de Rivera per algun altre motiu, i el Maroc -aquesta formula o un altra- li ha brindat el pre-

texte. Cambó es un home complicat.

La claretat mental de don Amadeu va iluminar per a mi en aquella epoca molts problemes internacionals. Com, mes tard, proclamada la República a Espanya, va iluminarme sobre molts problemes nacionals. Jo recordo plé d'admiració y de gratitud amb quin encert i quina generositat em va aconsellar i ajudar durant el temps que vaig ser gobernador de Barcelona, avans de que Catalunya votés el seu Estatut, dia en que vaig dimitir jo el carrec.

Don Amadeu va ser en els primer temps conseller de la Generalitat. Mai un nom ha estat tan ben aplicat a una funció. Don Amadeu era home de consell, de bon consell. Era el conseller ideal.

En ell havia una gran home de govern. Com a escriptor, com a politic, aspirava a influir en la opinió, a formar el pensament del poble y el seu esperit, per a realitzar els seus ideales liberals. Aquesta obra de creació la veía amb cert optimisme, pero les frustacions de la realitat l'inclinaben a vegades al retrairment. Això explica l'intermitencia de la seva actuació politica. Pero el moment de la República va esser per a ell un moment d'acció generosa i esperanzada.

A la politica portava a mes la seva ciencia juridica i es servia, en ella, de la seva preparació d'advocat, de gran advocat. Veía el Dret com creació moral, la llei com element de convivencia, el pleit com camí per a el acord. De la lluita i la discrepancia arrivaba ell sempre a la coincidencia y a la colaboració. Aquets principis aplicats a la politica, feren de don Amadeu un home d'una gran eficacia, perque la politica es l'art de buscar solucions, i la politica de don Amadeu oferia solucions. Solucions basades en la claretat y en la armonia. No es cregui, pero, que la inclinació a la conciliació i al acord feia fred el seu pensament, apagaba les brases del entusiasme. Darrera de la seva ponderació ¡quin desig d'acció! Com sota de la neu dels seus cabells blancs, quin foc, quina pasió creadora!

Camps per a exercirla oferiali, repeteixo, la República. Tot el seu pasat de vell catalanista republicá es rejovenia pront a ferse realitat politica. L'Estatut sería l'instrument de la seva ambició realitzadora en la qual s'harmonitzaba el seu amor a la libertat i a Catalunya dintre també de un gran ideal espanyol i

europeu. Diputat per Barcelona a les Cortes Constituents va defensar l'Estatut en un discurs memorable. Va ser en el debat de totalitat. Li va tocar parlar en un moment dificil, quan el Parlament esperaba el discurs d'En Lerroux, que amb la seva forca parlamentaria podria influir sobre l'aprobació de l'Estatut. En el ambient submarí del Congrés haviem asistit al desfile d'oradors contraris a l'Estatut desde els que es proclamaven improvisadament federals, perque el federalisme estableix -deien- un principi igualitari entre totes les regions i s'oposa, per lo tant a lo qu'ells consideraven un privileig per a Catalunya, fins els que, ~~amb~~ acdeptant el principi de l'autonomia com a concesió, la retallaven negant la seva aplicació a la justicia, a la ensenyanza, al ordre public, etc. Don José Ortega i Gasset havia pronunciat un discurs important, sensacional, defensant el principi d'autonomia concedida front al de soberania. I aquest fou el moment en que s'alça don Amadeu Hurtado per a defensar l'Estatut com a fet de soberania i expresió de democracia. En els seves paraules ¡quina pasió, quina elocuencia, quin fervor vehement! En el seu pensament ¡quina claritat, quina lógica! Mai un problema viu havia estat plantejat amb tanta forca y claretat en el Parlament espanyol. ¿No devia ser la República el fi de les faccions politiques? Aquell dia varem veure quina energia combativa per els seus ideals posoia un home inclinat per temperament sempre al acord i a la conciliacio.

Recordo també la valuosa colaboració que don Amadeu va donar per a fer aprobar la formula de coordinació que jo vaig proposar i mitjansant la qual es van traspasar a Catalunya els serveis d'ordre public.

Defensor de l'Estatut en el Congrés va ser-ho també en la seva actuació en la politica catalana. La violencia contra l'Estatut el feria. I front a la máxima violencia de la guerra y del franquisme triunfant, en les seves últimes manifestacions públiques fetes sobre politica desde el desterro, don Amadeu Hurtado reiterava la la seva defensa del principis i de les posibilitats de realitzacio de l'Estatut.

En la resposta a una enquesta de Comunitat Catalana de Mexic sobre "El Regim politic a Catalunya" deia don Amadeu Hurtado en agost de 1946: "Jo penso donar el vot a favor del restabliment de les institucions democratiques i liberals que, sortides del sufragi universal, existien abans de la guerra civil, amb la República y l'Estatut d'autonomia de Catalunya i dels altres pobles que el reclamin o que van obtenir-ho despres com Basconia... Segurament -afegia- pensaran tot seguit que aquest vot está en contradicció amb la creenca general que hem recordat diferents vegades i segons la qual els regims desapareguts ja no podem tornar a esser els que eren abans. La contradicció no es mes que aparent. Tots els regims están representats, tant pels seus principis com pels seus homes, i poden esser els homens o el seu vell esperit els que no tornen a esser el que eren abans.

En aquestes paraules viuen mes de cinquante anys de fidelitat a un ideal politic de devoció a Catalunya i a la República, de fé en la libertat i en la democracia. Devoció feta de serveis en el pasat i de esperances en el futur. I també de una ferma convicció que li fa escriure en el mateix document els conceptes seguents que resumeixen amb sentit critic y polemic el seu pensament liberal. "Ja sap tothom que la democracia liberal ni era ni oferia una solució com un remei especific, sino la consagració dels drets personals que fan possibles totes les solucions... De moment, l'esperit dels (seus) prejudicis ancestrals a favor de un despotisme tutelar que eviti l'esforç de la libertat com un dolor, ha submergit una part dels pobles del nostre nom, produint la florida dels sistemes totalitaris que han pres en cada pais la forma del propi temperament. De tots el totalitarismes d'aquesta primera etapa no queda en peu, fora del bressol originari, mes que el d'Espanya. I alguna vegada, devant la dificultat persistent de fer desapareixer aquest darrer, hem pensat que potser l'aguanta la forca misteriosa del seu valor simbolic. Perque son remarcables en aquest sentit algunes de les seves expresions mes tipiques.

"En primer lloc, aquell crit famós d' "abajo la inteligencia", que va re-

trunyir sota les voltes prestigioses de la Universitat de Salamanca, ha esdivingut el simbol i l'inspirador de tota una literatura decadent de l'espiritualitat occidental en reculada, que atribueix a la corrupció de la intel-ligencia l'absurditat d'un mon en perdició. Aquesta literatura, ja posada a fer, ha inventat la noció d'una llibertat metafisica, per a mofarse de la llibertat politica com d'una bestitud burgesa, al mateix temps que, amb un plagi dels vells misticismes, vol denigrar les aspiraciones d'homens i de pobles a una felicitat que creu immoral i abominable.

I en segon lloc, l'Espanya del segle XVI, il,lusió de l'Espanya oficial d'ara, va prenent la jerarquia d'un patró modelic per a l'altre totalitarisme vinent. Es ella la que, en arribar aquest totalitarisme al moment apostolic, que tard o d'hora s'han descobert tots els pobles en adonarse que s'han fet grands, li ha ofert l'exemple historic de prendre un ideal que sigui tan vast avui com era alleshores, el de la unitat de la fé católica per a la justificació espiritual de l'absolutisme en les seves expansions pel mon, amb prou domini de tota escrupul de consciencia per a subordinar la doctrina y les seves autoritats maximes a la realitat del propi poder... Pero els que sabem que la democracia liberal es molt mes jove que l'absolutisme, i per tant mes generosa i mes assequible al que te de noble la dignitat humana, ens resistim a perdre tota esperanca d'un redrecament per a no negar d'un cop la immensa labor espiritual de les generacions que han contribuit a fer-la neixer"..

En mix de la crisis, el vell liberal enyora "el retorn de les nostres libertats democratiques principalment -diu repetint paraules de Schulemberger- pel "seu contingut d'idees clares".

Claretat.... Llibertat... Tota la seva vida es troba en aquesta paraules simboliques.

En el moment de mes foscor sap mantenir encesa la llum de la esperanca. "Jo no he avingut mai a donar res per definitiu", escribia don Amadeu el maig de l'any 39 en una carta al nostre admirat amic Aveli Artis per a dirli adeu de França. Pensava que la obra de la violencia es lo menys definitiu del mon, i que no

serien perdudes per a sempre les llunites del vell republicà catalanista, del liberal europeu que era ell.

La violencia que havia desgarrat la seva Catalunya desgarrava també la seva Europa. Pero no havia que avenirse a donar res per definitiu. "Una patria mal ferida no serà mai una patria perduda" -va dir ell la darrera vegada que parlà en public a Perpinya. La seva esperanza en la libertat i en la democracia, en Catalunya i la República era encara una mostra del seu optimisme, ba que ara plé de melangia, en la tardor de la vida.

Sols la mort, al tornar a Barcelona, al cap de dotze anys d'absencia, va posar fi a la seva esperanza, a la seva fé robusta.

Imitemlo. No donem res per definitiu. Ni tampoc la mort. Perque els ideals de la seva vida tornarán a viure com un renaiximent. El seu record viu ja en nosaltres amb sentit d'eternitat.

Ha dit.